

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה:

מהפכת "הפמיניזם החדש" אל מול עשרים שנות שינוי עומק נורמטיבי ותרבותי

אורית קמיר

מאמר זה¹ נכתב בנקודת זמן שבה "שיח פמיניסטי חדש", המתחולל בעיקר ברשתות החברתיות ומושפע מן המיזם האמריקאי #MeToo, קורא תיגר על מה שהוא בעיניו "מיושן", לרבות הגיונו הפמיניסטי של החוק הישראלי למניעת הטרדה מינית. השיח החדש מבקש לשנות את התהליך הנורמטיבי והתרבותי שחוק זה הניע ושאותו הוא מאפשר זה עשרים שנה, להרחיבו ולהשתיתו על "כללי משחק" חדשים.

אנסה להבהיר את המתקפה העכשווית על רוח החוק באמצעות תיאור התרחשויות שהסעירו את השיח הציבורי בשעת כתיבתם של דברים אלה (יולי 2018). במהלך חודש זה התחוללו שלוש סערות תקשורתיות זוטא שעניינן היחס הציבורי להטרדות מינית. בראשית יולי פרסם עיתון הארץ סיכום שיחות שקיימתי עם העיתונאי הבכיר ארי שביט בנושא חשבון הנפש שערך והתנצלותו על פגיעה באשה שטענה שלפני מספר שנים, בהיותם בארצות הברית, הוא התייחס אליה באופן שלשיטתה היווה הטרדה מינית.² הכתבה עוררה שיח ציבורי סוער והניבה פרסום של עדות אנונימית על נסיון נשיקה מצד שביט כמה שנים קודם לכן (הוא מכחיש זאת בתוקף) ושפע של דיווחים, מאמרי דעה וראיונות. במקביל לתקשורת הממוסדת התפוצצו הרשתות החברתיות מתגובות. לשיטת חלק מן הכותבות, שמקצתן מזדהות כ"פמיניסטיות צעירות", כל מה שאשה חוֹהה כהטרדה מינית הוא אסור, ללא התחשבות בהגדרות החוק; כל עדות על הטרדה היא אמת; אין דרגות חומרה בהטרדות מיניות: כולן חמורות מאוד; אין להחיל עליהן, במישור הציבורי, עקרונות כמו חזקת חפות של הנאשם עד שאשמתו הוכחה, מיצוי העונש, התיישנות או מחילה בעקבות התנצלות. מי שנטען נגדו שהטריד מינית צריך לצאת מן המשחק החברתי.

¹ המאמר מוקדש לאמי, שולמית קמיר, שהיתה שם, תמכה והחזיקה אצבעות לאורך כל הדרך.
² אורית קמיר וארי שביט, "אחרי שנה וחצי של חשבון נפש, ארי שביט מסביר את מעשיו ומבקש סליחה מן המין הנשי", 5.7.2018. <https://www.haaretz.co.il/gallery/premium-MAGAZINE-1.6242143>. כפי שצינתי במאמר בעיתון, ההתנהגות שתיארה העיתונאית האמריקאית אינה מהווה הטרדה מינית אסורה על פי החוק הישראלי, בעיקר משום שהיא לא הראתה לו שאינה מעוניינת בהצעותיו המיניות.

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

במקביל, במחצית החודש פרסם הארץ טור של נרי לבנה,³ שבו טענה שסופר מבוגר ונחבא אל הכלים ניסה להתבדח באוזני מלצרית, וכיוון שזו חשה שהיא מוטרדת מינית – הוא הורחק מבית הקפה. בעקבות השיח הסוער פורסמה תגובתה של המלצרית, שכתבה בין השאר את הדברים הללו:

כנראה מה שמפריע כל כך לליבנה, לסופר ולחבורת המסנגרים שלו, הוא בבסיסו חוסר הסכמה משמעותי ביני לבינם, שמפגין את התפיסה המיושנת שלהם. חוסר ההסכמה, בעיני, הוא כזה: הם תופסים הטרדה, או הטרדה מינית, כמושהו גדול, משמעותי ומובהק – טפיחה על ישבן, התערטלות, אמירה כמו "את שווה זיין", אם לצטט את ליבנה. ראייה זו מביאה אותם להתמקד ב"בדיחה הלא מצחיקה" ולהרגיש שאני מוציאה אותה לחלוטין מפרפורציות ("ההטרדה שלא היתה", כאמור). במקום להעלות על דעתם שהעניין הוא אחר ורחב יותר.

החוקים והדרך שבה נשים בנות גילי רואות אותם השתנו. אנחנו כבר לא מוכנות לשתוק ולספוג הנהגות מטרידה, שגורמת לנו להרגיש לא בנוח. בשנת 2018 אני מאמינה שיש לי הזכות המלאה לא להעניק שירות ללקוח שחצה גבולות משמעותיים אתי, גם אם לבני הדור הקודם הגבולות האלה לא נראים משמעותיים. זוהי זכותי המלאה להגדיר את הגבולות האלה, ואיני מבקשת שום דבר מופרך.⁴

תגובת המלצרית זכתה ל-1,758 שיתופים ו-536 תגובות, רובן אוהדות, מחזקות ותומכות.⁵ זוהי רמת עניין, התייחסות ותמיכה גבוהה ונדירה.

ביום שבו הסעירה תגובת המלצרית את הרשת פרסמה חברת הכנסת איילת נחמיאסדורבין פוסט בפייסבוק, שבו העידה שחבר כנסת אחר, איתן ברושי, הקטיץ והשפיל אותה בכך שהזיז אותה, במהלך סיור של הסיעה, על ידי נגיעה בישבנה.⁶ ברושי סירב להתנצל ועשה זאת, בשפה רפה, רק לאחר שיחת הבהרה עם ראש המפלגה. נחמיאסדורבין קיבלה את התנצלותו, עוררה בכך סערת רוחות ציבורית וגינויים קולניים, ועלתה לדוכן

³ נרי לבנה, "ההטרדה שלא היתה: איך בדיחה גרועה מביאה להרחקה לצמיתות מבית קפה", 12.7.2018. <https://www.haaretz.co.il/magazine/premium-1.6268336>

⁴ טלי (שם בדוי), "נרי לבנה, אני המלצרית, זהה הצד שלי לסיפור", 18.7.2018. <https://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.6287702>

⁵ האתר נבדק לאחרונה ביום 20.7.2018.

⁶ יהונתן ליס, "ח"כ נחמיאסדורבין: ח"כ ברושי נגע בי באופן לא ראוי, כשביקשתי שיתנצל – הסתובב" 18.7.2018. <https://www.haaretz.co.il/news/politi/1.6290412>. האתר נבדק לאחרונה ביום 20.7.2018.

הכנסת כדי לעמוד על זכותה לקבל את התנצלותו של מי שנגע בישבנה. לא חלף שבוע, וטענה אנונימית על התנהגות מינית תוקפנית של ח"כ ברושי במעלית חמש עשרה שנים קודם לכן הביאה לקריאה רחבה להתפטרותו מן הכנסת, להשעייתו מפעילות מפלגתו על ידי יו"ר המפלגה, ולתביעת לשון הרע מצדו, על כך שהיו"ר כינה אותו עבריין מין וסירב לחזור בו מכינוי זה. במשך כמה ימים עסקו כל מהדורות החדשות ותוכניות הראיונות ברדיו ובטלוויזיה בגינוי של ברושי.

שלוש הפרשיות התקשורתיות הללו התרחשו בתקופה שבה נסב השיח הבטחוני על התחממות גזרת עזה בדרום הארץ, והשיח הפוליטי – על חקיקת חוק הלאום. כלומר: ההטרדות המיניות המינוריות, ההתנצלויות ביחס אליהן והמחילה הסעירו את דעת הקהל למרות שעל סדר היום היו מונחות גם סוגיות כבודות משקל הרבה יותר מהן. משום כך נוצר הרושם שמרד "השיח הפמיניסטי החדש" הוא אכן תופעה של ממש, שיש לתת עליה את הדעת.⁷

מאמר זה נכתב ממש בעין הסערה בידי מי שמזדהה ומזוהה עם החוק למניעת הטרדה מינית, ואינה מתיימרת להביט בדברים ממרחק המאפשר ניטרליות ואובייקטיביות מדעיות. הטענה שהמאמר מציג היא שהחוק למניעת הטרדה מינית, אף על פי שהוא חלק מספר החוקים הישראלי, איננו בשר מבשר הפטריארכיה, אלא חוק פמיניסטי מובהק. הוא נוסח מתוך השקפת עולם פמיניסטית סדורה, ששמה לה למטרה להיאבק בפטריארכיה כסדר חברתי דכאני ומפלה, ולכונן במקומה סדר חברתי המושתת על הכרה בכבוד אדם וחווה. זהו פמיניזם המשלב מאבק "רדיקלי" (מרקסיסטי בגישתו מעמדית) עם מחויבות עמוקה לכלל זכויות אדם וחווה וערכי היסוד (האוניברסליים, הליברליים) שמהם הן נגזרות: כבוד סגולי (dignity) וכבוד מחיפה (respect), חירות ושוויון.⁸ אני מאמינה שזהות פמיניסטית חזקה זו של החוק תרמה להצלחתו, במהלך עשרים שנות קיומו, לחולל שינוי עומק תודעתי, תרבותי ונורמטיבי ניכר. מכיוון שכך אני סבורה שראוי לאפשר לו להמשיך ולחולל את השינוי שהוא מחולל באופן אטי אך יסודי ועמוק.

ההתקוממות ה"צעירה" נגד רוחו של החוק ועקרונותיו "המיושנים" דורשת מלחמה טוטאלית בכל הטרדה, ללא הבדל דרגת חומרה או נסיבות אחרות. אני סבורה שהיא

⁷ מעת כתיבת המאמר ועד פרסומו פרצו שערוריות זוטא חדשות. קצב ההתרחשויות הלכודות את תשומת הלב הציבורית – מסחרר. שלוש הפרשיות מתוארות כאן לא משום חשיבותן לעומת אחרות, אלא משום שהן מעידות על הלך הרוח בשעת כתיבת הדברים.

⁸ הצגתי פמיניזם זה, שאני מפתחת זה עשרים שנה, בכתבים רבים. ראו למשל אורית קמיר, **כבוד אדם וחווה: פמיניזם ישראלי, משפטי וחברתי** (2007), ירושלים: הוצאת כרמל.

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

מושפעת מפוליטיקה של זהות ומקדשת הזדהות מוחלטת עם נשים וצידוד בהן בכל הקשר ובכל מחיר. גישה פמיניסטית זו עלולה לפגוע באידיאולוגיית כבוד אדם וחיה, חירותם, שוויונם וזכויותיהם, אידיאולוגיה שפמיניזמים לסוגיהם הם חלק בלתי נפרד ממנה. גישה זו עלולה לעודד ולחזק סלידה ממיניות והפרדה בין המינים, המתיישבות עם תהליכי הדתה פוריטניים שמתרחשים בישראל ובעולם ומחזקים אותם. הלך רוח זה הוא פטריארכלי מסורתי ומסוכן לזכויות אדם וחיה, לרבות לחירותן של נשים. בד בבד עם כך, פמיניזם קיצוני המושחת על פוליטיקה של זהות עלול גם לגרור תגובת נגד אגרסיבית, שתסיג לאחור את ההתקדמות הפמיניסטית המתרחשת בישראל זה כמה עשורים.

אפתח בהצגת החוק למניעת הטרדה מינית וייחודו הפמיניסטי, ואמשיך בהצגת תהליך השינוי התרבותי הנורמטיבי שחולל החוק מאז חקיקתו בשנת 1998. בהמשך אגע במקורות ההקצנה והפוריטניזציה בשיח העכשווי סביב החוק (פסיקה שגויה של בית הדין הארצי לעבודה, תהליכי הדתה והדרת נשים, והשפעת מיזם #MeToo), ואחתום בסכנות הנשקפות לדעתי מן "השיח החדש", הפמיניזם הזהותני.

א

שינוי העומק התרבותי הפמיניסטי שהחוק ביקש לחולל

החוק למניעת הטרדה מינית נחקק כדי להוביל ולעגן שינוי נורמטיבי רחב בכל הקשור להיבטים המיניים והמגדריים של התקשורת הבינאישית בינינו.⁹ החוק קובע שהטרדה מינית פוגעת בערכי הליבה המוגנים של החברה הישראלית. על פי הוראות החוק התייחסויות קשורות מין, מיניות או מגדר צריכות להיות מכבדות ולהתחשב בהירותו של כל אדם להגדרה עצמית בתחומים אלה ובשוויון בין המינים. משמעות הדבר היא שהחוק

⁹ גילוי נאות: בשנת 1997 כתבתי מאמר אקדמי שאת מסקנתו ניסחתי כהצעת חוק למניעת הטרדה מינית. במקביל לפרסום האקדמי הצעתי את הצעת החוק ליר"ר הועדה לקידום מעמד האשה דאז, יעל דיין, וסייעתי בידה, כמומחית, להפוך את ההצעה לחוק. החוק נחקק ביום האשה הבינלאומי, ב-8 במרס 1998, עוד לפני שהמאמר האקדמי ראה אור. בעשרים השנים שחלפו מאז אני מזדהה ומזוהה עם החוק. מאמר זה אינו מתיימר להיות "אובייקטיבי"; הוא מציג את התקבלות החוק מנקודת מבטי האישה. ראו אורית קמיר, 1998, "איזו מין הטרדה: האם הטרדה מינית היא אפליה אסורה או פגיעה בכבוד האדם ובחירותו?" **משפטים** כ"ט, 317.

נועד להנחות שינוי תרבותי עמוק, המשלב את שלילת ההטרדות המיניות עם חיזוק הכבוד ההדדי בהתייחסויות בינאישיות בעלות צביון מיני או מגדרי. השינוי התרבותי, מקורותיו וחזונו מבטאים שילוב של פמיניזם "רדיקלי", כלומר מרקסיסטי-מעמדי בהגיונו, עם מחויבות מלאה לערכים אוניברסליים, ליברליים, וחכיות אדם אינדיבידואליות הנגזרות מהם.

הפמיניזם הרדיקלי הוא שזיהה כי הטרדה מינית היא מנגנון פטריארכלי המשעבד נשים כקבוצה, ומבטיח את המשך שליטתה של קבוצת הגברים, שהיא המעמד השליט, ההגמוני. זרם פמיניסטי זה זיהה שגם אונס, הזניה, עיקור כפוי, שלילת אמצעי מניעה, הגבלת הפלות ושאר סוגים של פגיעות בנשים והגבלתן באמצעות התייחסויות למינן הם כלים המשרתים את שלטונה של קבוצת הגברים בקבוצת הנשים. המאבק החברתי השיטתי, המערכת, בהטרדה מינית הוא לכן פמיניסטי רדיקלי, בעל צביון קבוצתי, מרקסיסטי. כזה הוא גם החוק הישראלי המכיר בהטרדה מינית כתופעה חברתית שלילית ואוסר אותה.

בד בבד עם כך החוק למניעת הטרדה מינית מדגיש שיחסים בינאישיים ראויים, כאלה שאינם מטרידים מינית, צריכים להתאפיין בכיבוד כל יצור אנושי ככזה, וכן כל אדם וחזה בזכות סגולותיהם הייחודיות. ערכה של האנושיות (כלומר כבודו הסגולי של כל יצור אנושי באשר הוא כזה), ערך המימוש האישי העצמי (כלומר כבוד המִחְזָה הייחודי של כל פרט), האוטונומיה של כל אינדיבידואל להגדרה עצמית מתוך בחירה חופשית מתמדת, שוויון הזכויות המלא של כל אשה וגבר – אלה הם ערכי הליבה שהחוק קובע כבסיס להתנהלות בינאישית רצויה.

המאבק בהטרדה המינית כמנגנון דיכוי פטריארכלי, יחד עם השאיפה לכתן יחסי אנוש המכבדים הדדית את כל בני אדם וחזה ובנותיהם, הם מאפייניו של הפמיניזם שאני מכנה "כבוד אדם וחזה"¹⁰, החוק למניעת הטרדה מינית מגלם אותו ומביע לו מחויבות שיטתית ומפורשת. המניע למאבק בהטרדה המינית הוא פמיניסטי רדיקלי (מקורו בהכרה בהטרדה מינית ככלי פטריארכלי משעבד); החזון הצופה פני עתיד מושתת על כבוד אדם וחזה, כלומר על תקשורת הדדית מכבדת. החוק צורף אותם יחדיו ללא הפְּרָד.

¹⁰ להצגה ופיתוח של פמיניזם זה ראו למשל **כבוד אדם וחזה**, הערה 8.

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

בשל השקפת עולמו ומטרתו התרבותית רחבת ההיקף, החוק למניעת הטרדה מינית חל בישראל על כל תחומי החיים ועל כל הזירות שבהן אנשים מתקשרים זה עם זה. בשונה מאשר בארצות אחרות, הוראות החוק אצלנו אינן מסתפקות בעולם העבודה, ההשכלה הגבוהה או השירות הציבורי; הן חלות על כל מפגש אנושי ברחוב, בתחבורה ציבורית, על שפת הים, בחיק הטבע, בתוך הבית וכמובן גם במסגרת יחסי עבודה. יחד עם זאת, וגם זאת בשונה מאשר במקומות אחרים, החוק חל על כל בני האדם במידה אחת: הוא מגן גם על גברים, ואוסר גם על נשים להטריד מינית. החוק מכיר אפוא בכך שגם גבר עלול להיות במעמד מגדרי נחות, וגם אשה יכולה להמצא במעמד מגדרי הגמוני. לצד הכרה זו מביע החוק מחויבות להגנה מלאה על ערכם (כבודם) השווה וזכויותיהם השוות של כל הנשים והגברים בלא קשר לזהות קבוצתית.

כדי שתחולתו לא תהיה רחבה מדי ולא תשתק, תצנן ותרתיע מפני קיום של תקשורת בינאישית חופשית, קבע החוק והגדיר שרק שישה סוגים של התנהגויות יכולים להחשב כהטרדות מיניות אסורות אם הם פוגעים באופן ממשי בערכים המוגנים. התנהגויות אלה הן: 1. סחיטה מינית באימים (התנהגות שתמיד היתה אסורה, בהוראת חוק העונשין); 2. "מעשה מגונה", כלומר נגיעה מינית באדם אחר (או בעצמך בנוכחותו) ללא הסכמתו (גם זו התנהגות שאסורה בחוק העונשין); "מעשה מגונה" אינו כולל חדירה לאיבר מין של הזולת (חדירה כזאת, כשאינה בהסכמה חופשית של הנחדרת, היא אונס); 3. הצעות מיניות חוזרות ונשנות אחר שאדם הראה שהוא אינו מעוניין בהן, או תוך ניצול יחסי מרות; 4. התייחסויות חוזרות ונשנות למיניותו של אדם לאחר שהוא הראה שאינו מעוניין בהן, או תוך ניצול יחסי מרות; 5. ביזוי והשפלה של אדם ביחס למינו, מיניותו או נטייתו המינית; 6. פרסום תמונתו של אדם באופן שעלול לבזותו מבחינה מינית, ללא הסכמתו (התנהגות זו נוספה כאסורה מאוחר יותר, בתיקון המוכר כ"חוק הסרטונים").¹¹

רשימה סגורה זו של הטרדות מיניות אסורות על פי חוק מותירה ללא מענה משפטי התנהגויות שעלולות להחזות כמטרדות מינית ואינן נכללות בה. התשובות לבעיה זו הן שתיים. ראשית, זכותו של כל אדם לדעת מראש בבירור מה הן ההתנהגויות האסורות שעליו להמנע מהן גוברת על הזכות שכל התנהגות הנחווית כמטרדיה מינית תוכר על ידי

¹¹ להצגה שיטתית של החוק ראו ספרי: אורית קמיר, 2009, זה מטריד אותי: לחיות עם החוק למניעת הטרדה מינית, הקיבוץ המאוחד וכרמל.

החוק. שנית, "בצל החוק", התנהגויות מטרידות שאינן אסורות בחוק עשויות להצב בעצמם שליליים ולהחשב פסולות מבחינה חברתית. מקומות עבודה ומוסדות לרכישת השכלה יכולים לאסור אותן במסגרת כללי המשמעת שלהם. כך משתנות נורמות התנהגות גם ביחס להתנהגויות שהחוק אינו מתייחס אליהן מפורשות.

אופן הגדרתן של ההתנהגויות האסורות מעיד על סלידתו של החוק מפרטונות המקטינה נשים וכן מפוריטניות מינית. הגדרותיהן של ההתנהגויות האסורות מטילות על כל אדם אחריות להציג לסובבים אותו גבולות ברורים ולהבהיר להם איזו התנהגות מינית אינה רצויה לו ומתי היא הופכת להטרדה. בגישתו זו מבהיר החוק שהתנהגויות מיניות אינן "מגעילות", "מתועבות", "מגוננות" ככאלה, כשלעצמן (זו גישה מוסרנית ופטרונית), אלא רק משום שהן עלולות להעשות למטרידות ואסורות כאשר אינן רצויות לנמען או לנמענת. בד בבד עם כך מבהיר החוק בדרך זו שכל אשה היא סוכנת אוטונומית, שאמנם ראויה להגנה מפני הטרדה, אבל אינה זקוקה לחסות. היא רשאית ויכולה להחליט בכל מקרה במה בדיוק היא מעוניינת (גם אם אלה דברים "לא מוסריים", "דוחים" או "מגעילים" בעיני אחרים). מכיוון שהיא סוכנת ולא חסרת ישע, רק כאשר היא מבהירה לצד השני היכן היא מציבה את הגבול, התנהגות החורגת ממנו נעשית אסורה, ואז החוק מעניק לה הגנה משפטית שהיא רשאית (אך בוודאי אינה חייבת) להשתמש בה. והוא הדין לגבי כל גבר.

עם זאת, ביזוי והשפלה מיניים או סחיטה מינית באיזמים אסורים תמיד, בלי צורך שקורבן תבטא את אי הסכמתה. איסורים אלה מגינים מפני פגיעה מפורשת ובוטה בערכו האנושי המלא של כל אחד מאיתנו, כלומר בכבודו הסגולי. החוק מניח שצריך להיות ברור לכל אחד ואחת מאיתנו שפגיעה כזאת אסורה, ולכן אינו דורש הצבת גבול מצד הנפגע(ת). נוסף על כך, החוק אינו מחייב אדם הכפוף לזולתו במסגרת יחסי כוח להבהיר לממונה עליו שהתנהגותו המינית או המגדרית המנצלת לרעה את מרותו אינה רצויה לו. החוק מניח שקשה לאדם להתעמת עם מי שהוא כפוף לו במערכת היררכית ותלוי בו לפרנסתו, או לרווחתו (למשל פסיכולוג, מרצה באוניברסיטה, רופא או כהן דת). לעומת זאת אפשר וצריך לדרוש מבעל הכוח והמרות לא לנצל את מרותו בהקשר המיני או המגדרי גם אם הנפגע לא אמר דבר. אם הבכיר ניצל לרעה את מרותו כדי להציע הצעות מיניות חוזרות ונשנות, או להתייחס למיניותו של הכפוף לו באורח חוזר ונשנה, יכולה התנהגותו להחשב להטרדה מינית אסורה גם אם הקורבן לא הרא(ת)ה חוסר עניין בהתייחסויות או בהצעות המיניות. חריג זה רלוונטי רק לשתיים מתוך שש ההתנהגויות האסורות, כי ביזוי והשפלה

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

מיניים, סחיטה מינית באימים, מעשים מגונים והפצה שלא בהסכמה של תמונות מיניות משפילות – כל אלה אסורים תמיד, בין אם יש ניצול יחסי מרות ובין אם לא.

כדי לעודד נשים (כולל גברים) רבות ככל האפשר להתגבר על הבושה ועל קשר השתיקה ולהשתמש בחוק כדי לחולל את שינוי העומק, פתח החוק בפניהן שלושה אפיקים משפטיים נבדלים: אפיק אזרחי נזיקי של תביעת פיצויים (וכל הטרדה מינית הוגדרה כגורמת נזק, גם אם לא הוכחו נזקים גלויים, כמו מחלה גופנית או נפשית או אובדן הכנסה); אפיק משמעתי ו/או של דיני עבודה אם ההתרחשות ארעה במסגרת יחסי עבודה; אפיק פלילי, אם ההטרדה חמורה במידה המצדיקה תלונה במשטרה וניהול תיק על ידי הפרקליטות. אשה (לרבות גבר) יכולה לבחור לנהל גם שניים מן ההליכים הללו במקביל, או בזה אחר זה.

שמו של החוק מעיד על מטרתו: לחנך ולשנות דפוסי התנהגות כדי למזער ככל האפשר התנהגויות סקסיסטיות פוגעניות ואת הזילות והכאב הכרוכים בהן. כפי שמעיד שמו, החוק לא נועד "לענוש" או "להוקיע", אלא להנהיג שינוי, לכונן חברה אנושית והוגנת יותר ולהקטין סבל. בהתאם לכך, התוצאה החשובה ביותר בכל מקרה פרטי, וגם בהתנהלות החברתית הכללית, היא הפסקת ההטרדה המינית ומניעת הישנותה. כשטרה זו מושגת, נעשים מיצוי הענישה, הגמול או הנקמה לחשובים פחות. החוק צופה פני העתיד.

נסיונות פמיניסטיים להשפיע על חקיקה או קביעת מדיניות מנוכסים פעמים רבות על ידי הסדר ההגמוני, ורוחם הפמיניסטית מעוקרת.¹² החוק למניעת הטרדה מינית ניצל מגורל זה. באופן יוצא דופן, הוא נחקק כפי שהוצע לראשונה במאמר אקדמי פמיניסטי ומציג, כאמור, משנה פמיניסטית סדורה. אפשר כמובן לחלוק על התפישה הפמיניסטית הגלומה בו,¹³ אך לא על עצם קיומה. גישה פמיניסטית זו, "כבוד אדם וחווה", מחברת כאמור בין

¹² המקרה המובהק ביותר בהיסטוריה הישראלית הוא חוק שיווי זכויות האשה, שהוצע במתכונת פמיניסטית על ידי חברת הכנסת הראשונה רחל כהן-כגן, וכשנחקק לבסוף בנוסח שהציעה הממשלה היה כה מסולף, עד שכגן הצביעה נגדו ופרשה מן הכנסת. ראו פנינה להב, 1993, "כשהפוליטיקאי רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה", **זמנים** 46-47 עמ' 149-159.

¹³ המבקרת היסודית ביותר של החוק, ששבה ותוקפת את משנתו הפמיניסטית המושתתת על כבוד האדם, היא ניה רימלט. ראו למשל ניה רימלט, 2010, **הפמיניזם המשפטי מתאזריה למעשה – המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור.

פמיניזם רדיקלי, שזיהה את ההטרדה המינית כאמצעי דיכוי פטריארכלי שיש לשרש, לבין ערכים ליברליים אוניברסליים ובראשם הערך האנושי וחירות הפרט, הכוללת חופש ביטוי, סוכנות עצמאית ואוטונומיה מינית.

המחויבות לערכים אלה, ולכלל זכויות האדם, מתבטאת בין השאר בכך שהחוק מבהיר בפירוט מה הן ההתנהגויות האסורות על פיו ומה הם העונשים עליהן, ודורש ממעסיקים הבודקים תלונות על הטרדות מיניות להקפיד בכבודם של כל הנוגעים בדבר. כשאר החוקים, הליכים על פי החוק למניעת הטרדה מינית כפופים לחזקת החפות, לכללי הראיות וההוכחה, למידתיות וסבירות, לקשר בין חומרת המעשה וחומרת הענישה, לזכות להליך משפטי הוגן, לכללי ההתיישנות, ולכלל שריצוי העונש פוטר את הפוגע.

ב

השינוי התרבותי הנורמטיבי שחולל החוק בעשרים שנותיו

1 ראשית השינוי: פרשת יצחק מרדכי (שנת 2000)

מיד עם חקיקת החוק, ועוד לפני ששמעו נודע ברבים, החלו נשים מרחבי הארץ לחפש דרכים לעשות בו שימוש כדי למגן סקסזים שפגע בהן ולקדם העצמה נשית והתייחסות מכבדת כלפיהן. התרחשות ספונטנית זו היתה מעוררת השתאות ומרגשת. נשים הבינו שהן קיבלו כלי שיכול למגן מהלכים חברתיים שעד כה לא ידעו כיצד לקדם, וחיבקו אותו. חלקן שילמו מחיר אישי בדמות לעג, התנכלות ואף פיטורים, אך הן התניעו את מהלך העלאת המודעות והשינוי.

כאשר נחשפו בשנת 2000 עדויות על הטרדות מיניות שביצע יצחק מרדכי, פרץ העיסוק בחוק ובשינוי הערכי שהוא מכיל אל השיח הציבורי הרחב. מרדכי היה אלוף בצה"ל (אלוף הצפון וגם הדרום), שר (התחבורה) בממשלה ודמות ציבורית מרכזית, מוכרת ומוערכת. התלונות נגדו, שהבשילו לכתב תביעה והרשעה, הסעירו את הציבור וזכו לסיקור תקשורתי נרחב. התלונה הראשונה שהוגשה נגד מרדכי (על ידי פקידה במשרד התחבורה)

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

גרה שורה של תלונות נוספות על פגיעות מיניות שפגעו מרדכי בנשים בתפקידיו הצבאיים והציבוריים השונים.

הסיקור התקשורתי של ההתפתחויות, והשיחות הרבות שהוא עורר, לימדו את הציבור הישראלי שגם אישיות בכירה ונכבדת עלולה להיכשל בהטרדה מינית, וכן שעדות אחת על הטרדה יכולה לגרור עדויות דומות נוספות, החושפות דפוס של ניצול סדרתי של עמדת כוח לשם פגיעה מינית. העונש שנגזר על מרדכי היה קל: מאסר על תנאי של שמונה עשר חודשים; אך הלקח שהופק ממנו היה רב ערך. למרות עֲבָרו המפואר פרש האיש מן הכנסת ומן החיים הציבוריים.

בסמוך לפרשת מרדכי פרסמה קבוצת עיתונאיות בכירות צרור סיפורים על הטרדות מיניות שחוו הן עצמן, בעיקר במסגרת שירותן הצבאי. באותה עת היה זה גילוי מרעיש ומטלטל, שנשים ישראליות רבות הוטרדו מינית וששירותן של נשים בצה"ל כרוך בפגיעות סקסיסטיות. נכונותן של עיתונאיות מוכרות להחשיף ולספר סיפורים אישיים היתה חסרת תקדים ומרגשת. היא עוררה תשומת לב רבה, הניבה דיונים סוערים והולידה תובנות חשובות. קשר השתיקה נפרץ, הטרדה מינית הוכרה כתופעה חברתית, והזלזול בה הועמד לדיון ער.

התפתחויות אלה גררו תגובות נגד עזות מצד מי שהתנגדו לחקיקת החוק, טענו שהוא דרקוני וקיצוני, והזהירו שיהרוס גברים חפים מפשע, ישתק את היחסים בין המינים ויפגע אנושות בחופש ההתקשרות הבינאישית. בעת חקיקת החוק לא ייחסו לו ציבורים שהחזיקו בדעות אלה חשיבות מספקת כדי לקרוא עליו תיגר. עכשיו, כשהשימוש בחוק הוריד מגדולתו גבר חזק כמו מרדכי, שרכש לעצמו זכויות ונהנה ממעמד ויוקרה – פרצו הזעם, הפחד והתסכול במלוא עוזם. השיח הציבורי בנושא נעשה סוער.

2 שעת מבחן: פרשות חיים רמון ומשה קצב (שנת 2006)

ההתוודעות הציבורית לחוק וקבלתו התרחשו, מאז חקיקתו, באמצעות כמה פרשיות שהתפוצצו בתקשורת ובשיח הציבורי סביב דמויות ציבוריות שהואשמו על ידי נשים בהטרדות מיניות. אחד המקרים המתוקשרים אחרי פרשת מרדכי היה תלונות על הטרדות מיניות מצד עופר גלזר, שהיה נשוי אז למיליארדרית שרי אריסון. התלונות התפרסמו בשנת

2003, ובשל הפרופיל הציבורי הגבוה של הנילון נמשך סיקור הפרשה עד שנת 2007, כשגלור ריצה את עונש המאסר הקצר שהושת עליו בכלא מעשיהו, ושילם פיצויים למתלוננות.

ואולם שעת המבחן להתקבלותו של החוק הגיעה בשנת 2006, שמונה שנים אחרי חקיקתו. בשנה זו התפוצצו שתי פרשיות בעלות פרופיל גבוה, שליוו את השיח הציבורי עת ארוכה ועוררו סערת רגשות עזה במיוחד. פרשת רמון החלה כשקצינה שחגגה את שחרורה מצה"ל (ביולי 2006) ביקשה להצטלם עם שר המשפטים, שעבר במקום החגיגה בדרכו לשיבת ממשלה, ובנוסף לחיבוק לשם צילום קיבלה ממנו גם "נשיקה" שכללה החדרת לשונו לתוך פיה ללא הסכמתה. זו התנהגות המהווה הטרדה מינית אסורה מסוג "מעשה מגונה", וזיים רמון, שהתפטר ממשרתו, הועמד לדין והורשע (בינואר 2007).¹⁴

הצטרפותם של מספר גורמים הפכה אירוע זה לסנסציוני. ראשית, בשלב זה כבר התפתחה מודעות ציבורית לחוק, ורבים ורבות בציבור התייחסו אליו כחדשות, חשש ועיונות. שנית, האירוע היה נקודתי, קצר, ומינורי יחסית להטרדות מיניות אחרות. בנוסף, חיים רמון היה לא רק שר בממשלה, אלא אישיות ציבורית מקושרת מאוד ואהודה על רבים וחשובים, הן בקרב הצמרת הפוליטית בישראל והן בתקשורת. רמון נלחם עד חורמה במתלוננת וביועץ המשפטי לממשלה שהחליט להעמידו לדין, וטען שהאישום הוא קונספירציה שנועדה להרחיקו ממשד המשפטים. גורמים אלה הביאו להתקוממות ציבורית תקשורתית חסרת תקדים נגד האישום והחוק, ודרישות קולניות, כמעט מקיר לקיר, לבטל את שניהם. גם נשים שזוהו כפמיניסטיות, כמו שולמית אלוני ויעל דיין, תמכו ברמון והכריזו שהחוק מרחיק לכת ושנעשה בו שימוש קיצוני. תמיכה במתלוננת ובחוק זכתה לקיתונות של ביקורת וגינוי. השופטת חיותה כוחן, שהרשיעה את רמון, קבעה שהתקשורת תמכה בו עד כדי נסיון להטות את הדין, וכתוצאה מכך נבלם קידומה במערכת השיפוט.¹⁵

¹⁴ לדין מפורט ראו אורית קמיר, 2008, "משפט, חברה ותרבות בפרשת חיים רמון: ניתוח עבירת מעשה מגונה", מוסכמות חברתיות רלוונטיות והצעת החוק למניעת כפייה מינית", המשפט י"ג, 289.

¹⁵ כמי שהיתה ועודנה פעילה בנושא החוק מיום חקיקתו, תקופה זו זכורה לי כקשה והמאתגרת ביותר בתולדותיו. באותם ימים מעטות מאוד העזו לתמוך בחוק בגלוי, והביקורת שהוטחה בו (ובי) היתה גורפת. אפשרות ביטולו של החוק נראתה אז סבירה מאוד.

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

ואולם למרות הסערה הגדולה ריצה רמון את העונש הקל שהושת עליו (120 שעות לתועלת הציבור ופיצוי של 15,000 ש"ח לקצינה, ללא קלון), ולא נעשו נסיגנות רציניים לביטול החוק או שינויו. אף על פי שדמויות ציבוריות חזקות ורבות השפעה (כמו הניאל פרידמן, שמונה בהמשך לשר המשפטים) הוסיפו לקטרג על ההעמדה לדין, ההרשעה והחוק – הסערה שככה, והחוק על רוחו ועמדותיו שרד אותה בשלום. תנועתהנגד הריאקציונית (backlash) שאירוע זה עורר כלפי החוק והשקפת העולם הפמיניסטית שהוא מגלם – דעכה. מהלך זה ניכר גם ביחסו של הציבור לפרשת קצב, הדרמטית לא פחות, שהתחוללה במקביל.

משה קצב, שהיה נשיא המדינה, הואשם ביוני 2006 בשורה של הטרדות מיניות ומעשי אונס. פרשה זו העסיקה את השיח הציבורי במשך עשור, עד שחרורו של קצב מן הכלא בדצמבר 2016. הפרשה כללה התפטרות נשיא מתפקידו, עסקת טיעון שעוררה זעם ציבורי רב, חזרתו של קצב מהסכמתו לעסקת הטיעון, השתלחותו חסרת הרסן במתלוננת, בתקשורת, ברשויות החוק ובגורמים נוספים רבים, והתבטאויות בוטות של עורכי דינו. בשונה מחיים רמון, המעשים שבהם הואשם משה קצב היו רבים וחמורים והתפרסו על פני שנים רבות. נוסף על כך קצב לא נהנה מתמיכה גורפת של התקשורת והאליטה הפוליטית. בהתאמה, העיסוק הציבורי בעניינו היה אינטנסיבי וסוער, אך לא חרצדי. השיח היה חופשי, ולכן מעמיק ומעניין יותר. כך למשל עורר הסכם הטיעון שנחתם עמו מחאה ציבורית עזה, וכאשר חזר בו קצב מהסכמתו להסדר ותקף את הרשויות – דעת הקהל נטתה נגדו. הרשעתו התקבלה בהסכמה גדולה לאין שיעור מזו של רמון. עשר שנות העיסוק הציבורי בפרשה מדגימות שהחוק למניעת הטרדה מינית צלח את האתגר שהציבה לו פרשת רמון והתקבל בחלקים גדולים של הציבור.

במקביל לעיסוק הציבורי בידוענים הסכינה מערכת המשפט הישראלית עם החוק הפמיניסטי החדש ולא התקשתה להחיל אותו על מקרים שהובאו בפניה. שופטות ושופטים זיהו את הנזקים ואת הפגיעות בערכיו המוגנים של החוק ולא התקשו לפסוק לטובת התובעות. הפיצויים והעונשים שנפסקו היו בדרך כלל נמוכים מאוד, אך האפקט הציבורי היה משמעותי. אפשר לומר שהטיפול המשפטי בהטרדות מיניות עלה על מסלול

של שגרה.¹⁶ גם מקומות עבודה גדולים הפנימו את השינוי, והתחילו להחיל את הוראות החוק הנוגעות לעולם העבודה: יותר ויותר מוסדות, מפעלים ומעסיקים מינו אחראיות לקבלת תלונות על הטרדה מינית, פרסמו תקנונים, ערכו השתלמויות לעובדים וניהלו הליכי משמעת. האווירה במקומות עבודה גדולים החלה להשתנות.

3 התקבלות הנורמות של החוק והתבססותן (2012-2015)

פרשות בתחום זה המשיכו להסעיר את הציבור ואת התקשורת ולשמש כמקרי בוחן לגיבוש הנורמות החדשות. כך, למשל, בראשית שנת 2012 התפרסמו עדויות על כך שראש הסגל במשרד ראש הממשלה ואיש אמונו של ראש הממשלה, נתן אשל, הטריד מינית עובדות שהיו כפופות לו. מזכיר הממשלה, ראש מערך ההסברה הלאומי והמזכיר הצבאי היו מעורבים בהעברת העדויות ליועץ המשפטי לממשלה, מכיוון שחשו שהן כבודות משקל ומחייבות טיפול. בעסקת טיעון בהליך משמעותי של נציבות שירות המדינה פרש אשל מן השירות והתחייב לא לשוב אליו. במחצית שנת 2013 פנו תא העיתונאיות ועיתון **הארץ** להנהלת ערוץ 10 בדרישה לחקור טענות של עשר נשים שהעיתונאי עמנואל רוזן הטריד או תקף אותן מינית במסגרת עבודתו. חקירת המשטרה שנפתחה בעקבות החשיפה אמנם לא הביאה להגשת כתב אישום, אך רוזן פרש מהגשת התוכניות בתקשורת.

במרס שנת 2014 הוגשה תלונה למשטרה על הטרדה מינית של סילבן שלום, שהתמודד באותה עת על תפקידו של נשיא המדינה. אף על פי שהתלונה חלה על אירועים שהתיישנו ולא ניתן היה לפתוח הליך משפטי, רבים מתומכי שלום הסירו את תמיכתם בו, הוא הסיר את מועמדותו, ובסופו של דבר אשתו נפרדה ממנו והוא פרש מן החיים הציבוריים. במאי אותה שנה נודע שמועמד אחר, מאיר שטרית, חתם על הסכם השתקה עם עובדת משק בית שטענה שהוא הטריד וניצל אותה מינית, ובכך הסתיימה גם מועמדות זו לנשיאות.¹⁷

במקביל, במהלך כל שנת 2014 וראשית שנת 2015 נאלצו חמישה ניצבים במשטרת ישראל לפרוש מתפקידיהם עקב פרשות שעניינן ניצול מרות לשם הטרדה מינית וקבלת

¹⁶ לדין יסודי ראו אורית קמיר, 2014, "החוק למניעת הטרדה מינית במערכות המשפט והמשמעת: נתנים מן העשור הראשון", **משפט ברשת: זמיות אדם**, 2.

¹⁷ לדין במקרים אלה בהקשר רחב ראו אורית קמיר "מעשה לילית" כפאניקה מגדרית ומשפטית: ציד מכשפות בישראל 2014, בין מיתולוגיה, חברה ומשפט", **עלי משפט** י"ד, 174-143 (2018).

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

טובות הנאה מיניות מפקודות וכפיפות (ניצבים יוסי פריינטי, קובי כהן, ניסים מור, חגי דותן וניסור שחם). כל אחת מן הפרשות זכתה לתשומת לב רבה, וכולן יחדיו היו בחזקת רעידת אדמה ציבורית. רב ניצב יוחנן דנינו הפגין אפס סובלנות להטרדות מיניות בשירות ומחויבות עמוקה לנורמות המגולמות בחוק למניעת הטרדה מינית, והוכיח לציבור שאפשר לבער נורמות פטריארכליות שוביניסטיות שיש בהן ניצול לרעה של כוח בהקשרים מיניים ומגדריים.

בהמשך, בסוף שנת 2015 התפטר חבר הכנסת ינון מגל לאחר שפורסמו כמה עדויות על התנהגותו המינית הבוטה כלפי נשים שלא הסכימו לכך. אף שהחקירות המשטריות לא הניבו כתב תביעה, הוא לא שב לחיים הציבוריים. בראשית שנת 2016 התפרסם ששחקנית איימה לתבוע את תיאטרון חיפה על הטרדה מינית מצד משה איבגי. בעקבות הפרסום נחשפו עדויות של עשר נשים נוספות, וחקירת משטרה הובילה להגשת כתב אישום נגד השחקן המוכר והבולט. מקרים אלה ונוספים כדוגמתם תרמו להתייחסות ציבורית רצינית לתופעת ההטרדות המיניות – ובה בעת גם ביטאו את הלך הרוח החדש. דומה שכחמש עשרה שנה אחרי חקיקת החוק הוא התקבל על ידי חלקים גדולים בציבור הישראלי, והנורמות שהוא קובע הפכו לחלק מן המערך הנורמטיבי.

עם כל זאת, אין זה אלא טבעי שההתקבלות הנורמטיבית אינה חלקה, לינארית או גורפת, וצעדים קדימה גוררים תנועות נגד ריאקציונריות (backlash). כך למשל הוחלף רב ניצב יוחנן דנינו ברב ניצב רוני אלשיך, שפעל לעצירת השינוי הנורמטיבי במשטרה, לרבות הפסקת טיפול בתלונות אנונימיות, והביע תמיכה נחרצת בניצב רוני ריטמן, למרות ביקורת שיפוטית חמורה כלפיו. יתרה מכך, מגזרים שלמים בחברה הישראלית ממשיכים לדבוק בנורמות פטריארכליות, להתעלם מן החוק למניעת הטרדה מינית, להשתיק מתלוננות ולהוקיען. בשעת כתיבת דברים אלה התפרסמה כתבה המביאה עדויות על תרבות הטרדות המיניות במשרדי עורכי הדין הגדולים בישראל.¹⁸ תוכנית הרדיו של רשת ב', "סדר יום", חשפה שסוהרות שהתלוננו על הטרדות מיניות בשירות בתי הסוהר חשו זלזול בטענותיהן ונאלצו להתפטר.¹⁹ גם לגבי המתרחש באקדמיה הישראלית מתפרסמות מדי

¹⁸ גור מגידו, 13.7.2018, "העורך דין המוכר ניסה לנשק אותי בכוח: הטרדות המיניות במשרדי עורכי דין בישראל", **הארץ**, דה מרקר. <https://www.themarker.com/law/premium-MAGAZINE-1.6268791>

¹⁹ "סדר יום", 30.7.2018, <https://www.kan.org.il/item/?itemId=35268>

פעם ידיעות המלמדות שהפטריארכיה ממשיכה לשלוט בכיפה.²⁰ ציבורים מסתגרים, כמו חלקים מן המגזר החרדי וחלקים מן המגזר דובר הערבית בישראל, משמרים אף הם תרבויות קהילתיות חסינות מפני השפעת החוק. במקביל, העונשים שמשיטה מערכת המשפט בגין הטרדות מיניות עודם קלים מאוד; מערכות אכיפת החוק לוקות עדיין באטימות וחוסר רגישות שמקשים מאוד על מי שמבקשות להגשים את זכויותיהן, להתלונן, לתבוע ולהעיד בגין הטרדות מיניות; ומערכת החינוך נמנעת מהוראת החוק, ערכיו והגדרותיו להבחנה בין מותר לאסור במוסדות הלימוד שלה. ההטמעה הנורמטיבית של החוק אמנם משמעותית וניכרת, אך עדיין לא הושלמה.

ג

תהליכי הרדיקליזציה והפוריטניזציה בתפיסת ההטרדות המיניות

1 החלת החוק למניעת הטרדה מינית על רומנים בעבודה

(בית הדין הארצי לעבודה, 2008-2018)

כאמור בראשית הדברים, החוק הישראלי למניעת הטרדה מינית נועד להגן על כבוד אדם וחזה, חירותם, פרטיותם והשוויון בין המינים, ולשם כך הוא אוסר שישה סוגי התנהגות שהם פוגענים מינית ו/או מגדרית. עמדת החוק – המובעת בשתיקתו – היא ש**סקס המתקיים בהסכמה חופשית של כל הנוגעים בדבר הוא ענינם הפרטי של הצדדים לו, והחוק אינו מתערב בו בשום צורה**. כך בין שהאנשים המשותפים בסקס הם נשים ו/או גברים; בין שהם פועלים מתוך קרבה רגשית ובין שמתוך עוררות מינית נטו; בין שהם קרובים זה לזה או זרים גמורים. כך גם אם הם עובדים ביחד או מצויים ביחסי מרות במקום עבודה. בפשטות: **החוק למניעת הטרדה מינית אינו נוגע בסקס בהסכמה חופשית, גם לא בעבודה, וגם לא כשיש בין הצדדים יחסי מרות**. בכך מבטא החוק גישה ליברלית המכבדת את האוטונומיה האישית, ונמנע מגלישה לפוריטניות מינית.

נוסף על כך, חברות הכנסת שעסקו בניסוח החוק למניעת הטרדה מינית סברו ש**עבירות מין הכוללות חזירה לגוף הקורבן חמורות מכדי להקלל בקטגוריה "הטרדה מינית"**. לכן

²⁰ לניתוח שלם ראו אורית קמיר, 2017, "מוקץ עשרים שנה: המאבק בהטרדה מינית באקדמיה מחייב דבקות בתמונה הגדולה וגם דיוק בפרטים", **מעשי משפט** 9.

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

הושארו עבירות אלה בחוק העונשין, והחוק למניעת הטרדה מינית לא נוגע בהן; הוא עוסק בפגיעות שדרגת חומרתן פחותה. עבירות אלה הן אינוס, כלומר חדירה לגופה של אשה ללא הסכמתה החופשית (לפי סעיף 345 לחוק העונשין), מה שחוק העונשין מכנה "מעשה סדום" (בסעיף 347), ומה שמכונה בחוק העונשין (בסעיף 346) "בעילה אסורה בהסכמה". עבירה זו אוסרת חדירה לגופה של קטינה (שנתפסת כמי שאינה בגירה דיה כדי להסכים לחדירה מינית), וחדירה לגופה של עובדת תוך ניצול יחסי מרות בעבודה.²¹ הטיפול המשפטי בעבירות מין, הן זה הפלילי והן זה הנזיקי, הוא בסמכות בתי המשפט (השלום והמחוז). בתי הדין לעבודה הוסמכו (בסעיף 10 לחוק למניעת הטרדה מינית) לטפל אך ורק בתביעות בגין הטרדות מיניות שהתרחשו במסגרת יחסי עבודה, כשכל הנוגעים בדבר הם עובדים או מעסיקים. בתביעות מסוג זה סמכות בתי הדין לעבודה היא ייחודית (כלומר רק הם מוסמכים לדון בהן).

בשנת 2008, במלאת לחוק עשור, פסק בית הדין הארצי לעבודה (בהלכת **פלונית**²²) שחדירה לגופה של עובדת על ידי עובד שניתן לראותו כבעל מרות ביחס אליה היא הטרדה מינית אסורה מכוח החוק למניעת הטרדה מינית. בית הדין דן בתביעה ופסק לעובדת פיצויים, למרות שאף אחד מסעיפיו של החוק למניעת הטרדה מינית אינו מתייחס להתנהגות כזאת ואינו מעניק לבית הדין לעבודה סמכות לדון בה.

ביתר פירוט, בית הדין הארצי לעבודה קבע שכל מגע מיני בין מי שיש ביניהם יחסי מרות מכיל ניצול לרעה של יחסי המרות, ולכן הוא בבחינת "בעילה אסורה בהסכמה"; ש"בעילה אסורה בהסכמה" היא הטרדה מינית אסורה (אף שהדבר אינו קבוע בחוק); שבתי הדין לעבודה מוסמכים לדון בתביעות שעניינן מגעים מיניים כאלה (אף שהדבר אינו קבוע בחוק). כך הרחיב בית הדין הארצי לעבודה את סמכות המערכת שבראשה הוא עומד, את משמעות המושג "ניצול", וגם את המושג "הטרדה מינית" ואת תחולת החוק למניעת הטרדה מינית, שלשיטת בית הדין אוסר כל קשר מיני במסגרת יחסי מרות בעבודה.²³

²¹ המילה "בעילה" מכילה קונוטציה ברורה של בעלות: מי ש"בועל" נהג מנהג בעלים וקונה לעצמו בעלות. הגיע הזמן למחוק מינוח פטריארכלי זה מחוק העונשין ולהמיר בו תיאור עובדתי מכבד: "המבצע חדירה מינית".

²² ע"ע (ארצי) 274/06 **פלונית נ אלמתי** (26.3.2008). <http://www.glima.info/verdicts/27406.pdf>

²³ לדיון מלא בפסיקת בית הדין הארצי לעבודה וכל האמור להלן ראו אורית קמיר, "סקס בעבודה, ישראל 2018: מאבק סמכויות, אוטונומיה מינית, פורייטניות, רגולציה, והפרת אמונים", **המשפט ברשת**, מבוקי הערות פסיקה 80, יולי 2019, 4-29. http://zola.colman.ac.il/wp-content/uploads/2018/08/80_3kamir.pdf

הלכה שיפוטית זו, הסוטה כאמור מהוראות החוק ומרוחו, פותחת פתח לשיח פוריטני המגביל אוטונומיה מינית – גם של נשים. ואכן, בעקבות החלטת בית הדין הארצי לעבודה מתייחסים מקומות עבודה רבים לכל סקס בין עובדים שיש ביניהם יחסי מרות כהתנהגות אסורה, ומפטרים עובדים שמנהלים ביניהם רומן בהסכמה חופשית – למרות שבהחלט ייתכן מצב שבו עובדת בוגרת מעוניינת באופן חופשי בקיומו של קשר מיני עם מי שהיא מצויה ביחסי מרות אֶתו או אֶתה.

דרישה **משמעותית** של מקום עבודה, שעובדים שיש ביניהם יחסי מרות חייבים לדווח על קשרים אינטימיים ביניהם, יכולה להיות לגיטימית, כי קשרים כאלה עלולים ליצור "רעש" במערכת ולפגוע בעובדים סובבים. לגיטימי גם שמקום עבודה יפריד בין עובדים המקיימים ביניהם קשר אינטימי. אבל התערבות של חוק המדינה בנושא כזה היא מרחיקת לכת ומסכנת את חופש המימוש העצמי. נוסף על כך, כינוי של רומנים בעבודה "הטרדה מינית" מטשטש בין מותר ואסור.

בפברואר 2018 קבע בית המשפט העליון²⁴ (כפי שעשה בעבר כבר בשנת 2014)²⁵ שפרשנותו של בית הדין הארצי לעבודה שגויה ומנוגדת להוראות החוק. בית המשפט העליון שב והבהיר שלבית דין לעבודה אין סמכות לדון או לפטוק בשום סוג של סקס הכולל חזירה לגוף (בעילה אסורה בהסכמה, אתס או רומנים בהסכמה חופשית), אלא רק בהטרדות מיניות, כהגדרתן בחוק למניעת הטרדה מינית, כשאלה התרחשו בין עובדים במקום העבודה. משמעות הדבר היא שהלכת פלונית משנת 2008, הקובעת שרומנים בהסכמה חופשית בין עובדים שיש ביניהם יחסי מרות היא הטרדה מינית – בטלה.

לפי הפסיקה העליונה, מקומות עבודה רשאים לקבוע איסורים משמעותיים על סקס במסגרת יחסי מרות בעבודה, ולדרוש מעובדות ועובדים לדווח על קשרים מיניים ו/או להפסיק את יחסי המרות כל עוד מתקיימים הקשרים המיניים. מקומות עבודה אינם רשאים לראות ביחסים מיניים כאלה הטרדות מיניות ולפעול כאילו חוק המדינה אוסר עליהם. ואולם בעת כתיבת הדברים הללו מקומות עבודה רבים אינם מודעים לפסיקת בית המשפט העליון, וכבר הפנימו את הנורמה המטשטשת גבולות, מרחיבה את מושג הטרדה המינית האסורה ומקדמת פוריטניות מינית בעולם העבודה. שיח זה, שהתקבע בעולם העבודה בישראל זה עשור, גלש משם לכל תחומי החיים.

²⁴ ע"א 3347/16 פלתי נ' פלתי (21.2.18) דנ"א 1918/18 (29.5.18).

²⁵ רע"א 7146/13 פלתי נ' פלתי (22.9.2014).

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

2 הדתה והדרת נשים תורמים לפוריטניזציה של תפיסת ההטרדה המינית במאה העשרים ואחת עוברת ישראל תהליך מואץ של הדתה, המונהג על ידי ציבורים דתיים קיצוניים ונתמך במדיניות זרועות הממשלה. מכיוון שהיהדות הרבנית האורתודוקסית ההגמונית בישראל היא פטריארכלית, מתבטאים תהליכי ההקצנה בראש ובראשונה בהסגה לאחור של זכויות נשים. הדרת נשים נהוגה בציבורים יהודיים דתיים בישראל מאז ומעולם: נשים מחדרות מלימודים בשיבות, מתפקידי רבנות ודיינות, ואף מהתמודדות ברשימות חרדיות לכנסת ולשאר כל הרשויות. עם התחזקות ההדתה, מתחזקות הדרישות להדיר נשים מתפקידים בצבא, מקדמת אוטובוסים, ממדרכות שבהן צועדים גברים ומשירותים ציבוריים כמו ספריות וקופות חולים.

הדרת נשים, המבוצעת לרוב על ידי הפרדה מגדרית, היא סוג עתיק ומכוער של אפליה ודיכוי. מתרצים אותה באמצעות שיח פוריטני של הגנה הן על חסידותם של גברים והן על "צניעותן" של נשים. למרבה האירוניה מנכס שיח ההדרה את המושג הטרדה מינית: כל קשר בין נשים וגברים בתחום הציבורי מוצג כפותח פתח להטרדות מיניות, ואילו הדרת הנשים מוצגת כמושיעתן מספנה זו. אם תורחקה הנשים מפעילות ציבורית, אם תשהינה, תעבודנה ותלמדנה בנפרד – הן לא תסבולנה מהתחככויות ונגיעות לא רצויות, כלומר מהטרדות מיניות ונזקיהן. במקום להתמודד עם ההטרדה המינית מציעה ההדרה אפליה של נשים וכליאתן במרחב הפרטי.²⁶

הטרדה מינית והדרת נשים אכן קשורות זו בזו; אך לא בכך שהדרה מונעת הטרדה, כפי שטוען השיח הפוריטני, אלא דווקא בכך שההטרדה המינית משרתת את ההדרה וההדרה מהווה הטרדה מינית. הטרדות מיניות משרתות את הדרת הנשים מן המרחב הציבורי או מעולם העבודה; הן מפחידות ומרתיעות את הנשים ודוחקות אותן להשאיר בתוככי בתיהן. יש הטרדות מיניות המבוצעות במכוון כדי להדיר נשים. חישבו למשל על מי שמנסה לדחוק נשים לאחורי האוטובוס על ידי ביזוץ והשפלתן בכינויים המתייחסים למינן ומיניותן ("פרוצה"). התנהגות כזאת היא הטרדה מינית אסורה, המשרתת הדרת נשים מקדמת האוטובוס. בד בבד עם כך אני סבורה שעצם ההדרה יכולה להחשב כביזוי והשפלה של נשים על רקע מינן, ולכן כהטרדה מינית אסורה. כך למשל אפשר לטעון

²⁶ מקדמי ההדרה טוענים שהפרדת נשים והדרתו מגינות על כבודן, בבחינת "כל כבודו בת מלך פנימה"; כך הם קושרים לכאורה בין הפרדה, הדרה, הטרדה מינית, כבוד אדם וחווה חכיויותיהם. ואולם התייחסות זו היא מוטעית ומטעה, שכן הכבוד שאותו מקדמת גישה זו הוא הדרתכבוד, honor, השונה שוני עמוק ומהותי מן הכבוד הסגולי, dignity, וכבוד המחוקק, respect, שמהם נגזר המאבק בהטרדה המינית.

שמפלגה המונעת מנשים להתמודד על מקום ברשימתה לכנסת, או לכל גוף אחר, מבזה ומשפילה נשים על רקע מינן. מכיוון שכך, כל אשה המרגישה מושפלת ומבוזה בשל הדרתה בגלל זהויותה אשה מהתמודדות על מקום ברשימה יכולה לתבוע מן המפלגה פיצויים (אף ללא הוכחת נזק) בגובה 120,000 ש"ח.

בין כך ובין כך, שיח ההדרה הגובר בישראל וניכוסו את ההתייחסות להטרדה המינית מחזקים את התפיסה הפוריטנית שכל מגע בין גברים ונשים (שלא במסגרת הנישואים) הוא בעייתי ומכיל סכנה של הטרדה מינית. שיח זה אינו מבחין בין מגעים המתרחשים בהסכמה ואלה הנכפים על צד אחד על ידי האחר. הוא אינו מבחין בין מבטים, נגיעות קלות וקשרים מיניים של ממש. ככל שההדרה וההדרה גוברות, כך גובר הערוב בין הטרדה מינית ובין כל סוג אחר של קשר בין המינים. הפל הופך להטרדה מינית, וזו מוצגת כתועבה.

3 השפעת קמפיין #MeToo והשלכותיו (מאוקטובר 2017)

בארצות הברית, חלוצת ההכרה בתופעת ההטרדה המינית ובנקייה, אין חוק האוסר הטרדה מינית. בתי המשפט האמריקאים קבעו (כבר משנות השבעים של המאה העשרים) שמעסיקים חייבים להבטיח לעובדותיהן סביבת עבודה נקייה מהטרדה מינית, ושהכישלון לעמוד בחובה זו גורר תשלום פיצויים. על פי הסדר משפטי זה, המטריד עצמו אינו מועמד להליך ואינו נותן את הדין על מעשיו; האחריות היא אך ורק על המעסיק כלפי עובדותיו, והמחיר הוא כספי בלבד (פיצויים). מחוץ לעולם העבודה וההשכלה אי אפשר בדרך כלל להתלונן על הטרדות מיניות או לתבוע בגינן.

זה הרקע החברתי והמשפטי שבתוכו נולד בסוף שנת 2017 המיזם האמריקני #MeToo: בהעדר חוק, נשים אמיצות החליטו לחשוף ולהוקיע את תופעת ההטרדה המינית בזירה הציבורית ולתמוך זו בזו, תוך גינוי המטרידים. אולי בעקבות המיזם הזה והשינוי הנורמטיבי שהוא דורש ומחולל, ינוסחו יום אחד בארצות הברית תקנות או חוקים השוללים הטרדה מינית גם מחוץ ליחסי עבודה.

מכיוון שבישראל קובע החוק זה עשרים שנה הן את הנורמות החברתיות והן את האיסור המשפטי בתחום ההטרדה המינית, אפשר היה לחשוב שאיננו זקוקים למיזם חברתי כגון #MeToo: אין צורך להעמיד מטרידים למשפט הציבורי כשאפשר להשתמש במשפט המדינה וברשויותיה. ואכן, אני סבורה שאילו דאג משרד החינוך ללמד את תלמידיו ותלמידותיו מגיל צעיר את יסודות החוק, ואילו טיפלו רשויות אכיפת החוק כהלכה

הטרדה מינית בין אבולוציה לרבולוציה

בתלונות על הטרדות מיניות, יכלו כל אשה או גבר לזהות הטרדות אסורות, להתלונן עליהן (במקומות העבודה, בבתי הדין לעבודה, בבתי המשפט האזרחיים או במשטרה), ולקבל מענה. אבל בורות לגבי תחולת החוק, היקפו ואופן השימוש בו, יחד עם תסכול מאודות ידם של מעסיקים רבים שאינם ממלאים את חובותיהם, מאטימותן של רשויות אכיפת החוק, מהתארכותם של הליכים משפטיים, מהעושים הקלים הנגזרים על מטרידים, מהשמרנות הפטריארכלית ו/או ההגנה על מטרידים של קהילות רבות, וכמובן חיקוי כל מה שהוא אמריקאי – כל אלה דחפו נשים ישראליות להצטרף למיזם #MeToo ולפרסם בתקשורת, בעיקר בזו החברתית, עדויות על פגיעות מיניות.

בראשית שנת 2018 התפרסמו בתקשורת הישראלית עדויות של נשים נגד דמויות ציבוריות כמו אלכס גלעדי, יוסף לפיד המנוח, גבי גזית, חיים יבין ונתן זהבי ונגד מורים כמו בועז ארד המנוח ומנחם נבנהויז ואמנים כמו זאב רווח. חלק מן העדויות שפורסמו הביאו לסילוק או להתפטרות (אלכס גלעדי, גבי גזית). חלקן התייחסו לאירועים שהתרחשו על פי הנטען לפני שנים רבות, וחלה עליהם התיישנות. חלקן תיארו הצקות מיניות שאינן נכללות בהגדרותיו של החוק למניעת הטרדה מינית.

גל המחאה המתבטא במיזם #MeToo העלה את המודעות לנושא ההטרדה המינית, ועודד נשים להתגבר על הפחד ולחשוף פגיעות שנפגעו. יחד עם זאת, לצד הברכה הרבה שבו, גובה המיזם גם מחיר: הוא מתרחש בזירה הציבורית ללא הגדרות ברורות ומדוייקות או איזונים ובלמים מערכתיים, וללא כללי המשחק החשובים של עולם המשפט, כמו חזקת החפות, דרישת ההוכחה והשכנוע, התיישנות, מידתיות, התחשבות בכלל נסיבות האירוע – וכמובן, מעל לכל ללא הבהרת המותר והאסור לפני הענישה. כללים אלה מגינים על זכויות נאשמים, שגם הן, כמו זכויות נשים, שייכות לזכויות האדם. בהעדר כללי משחק המגינים על נאשמים או נילונים, כל עדות המושמעת בחלל הציבורי עלולה להתפס כאמיתית בלי שנבדקה בשום צורה; כל חוויה של פגיעה עלולה להתפרש על ידי הציבור כעבירה (גם אם היא אינה מוגדרת כך בשום מקום); על כל אירוע שהובאה עליו עדות עלול הציבור לדרוש ענישה כבדה, בלי להתחשב בנסיבות הספציפיות; אנשים עלולים להעניש על התנהגויות שביצעו לפני שנים רבות, גם אם שינו מאז את דרכיהם; התנצלות והתחייבות להיטיב את הדרך להבא עלולות לא להיות מובאות בחשבון.

היווצרותו העממית, הספונטנית של שיח #MeToo שילבה בו את האהדה הנפוצה בתקופה זו בציבור הרחב לפוליטיקה של הזהות. בהקשר הנרדן, פוליטיקה זו מתבטאת באהדה לנשים כנשים והעדפתן על פני גברים. על פי גישה זו, עדויותיהן של נשים זוכות

באמון אוטומטי בשל השתייכותן של המעידות לקבוצת הנשים, ואילו עדויות של גברים נדחות אוטומטית כי הם גברים. מכיוון שבעולם הפטריארכלי נשים הן קבוצה מגדרית מדוכאת ומופלת, יש היגיון וערך ("רדיקלי", מרקסיסטי) ב"העדפה מתקנת" כזאת, שהיא בעצם "תיקון העדפה", כלומר ביטול ההעדפה הפטריארכלית שניתנה מאז ומעולם לקבוצת הגברים. ואולם "תיקון העדפה" נועד לבטל את ההעדפה השיטתית הגורפת שיצרה פריווילגיות בלתי מעורעות לבני המעמד השליטי. הוא לא נועד לייצר פריווילגיות בלתי מעורעות חדשות לקבוצה המדוכאת, ולהפוך אותה להגמונית. תיקון העדפה לא נועד להותיר על כנה את שיטת הפריווילגיות ולשנות רק את זהותן הקבוצתית של הנהנות מהן; הוא נועד לבטל את כל שיטת הפריווילגיות הקבוצתיות ולהבטיח את זכויות אדם וחווה של כל פרט, בלי קשר לזהותו ושיוכותו הקבוצתית. הפמיניזם המושפע מפוליטיקה של הזהות גולש לעיתים מביטול הפריווילגיות, שהוא מטרה ראויה, אל הענקתן לנשים במקום לגברים, שהיא בעייתית, כי יש מקרים שבהם אשה מסוימת פריווילגית יותר מגבר מסוים; ויש מקרים שבהם גבר מסוים ראוי לאימון יותר מאשה מסוימת. מן ההכרח לבחון כל מקרה לפי נסיבותיו הייחודיות. כשהעדפת נשים נעשית באופן גורף ובאורח אוטומטי היא לוקה במהותנות, פוגעת בכבוד אדם וחווה, חירותם וזכויותיהם השוות, ושוללת זכויות אדם אוניברסליות אינדיבידואליות.

נוסף על כך, שיח #MeToo מתרחש בעיקר ברשתות החברתיות, ולכן הוא מאופיין במיידיות, בסערות שגואות וגוועות, בקיצור שיש בו גם שטחיות, בהתלהמות קבוצתית המשתיקה דעות מיעוט, בביוש שלעתים הוא אכזרי ואף קטלני ובסחרור בלתי פוסק. כל אלה אינם מאפשרים למידה יסודית ושיטתית, פיתוח השקפת עולם סדורה וקוהרנטית או חידוד של דקויות. הם מעודדים התעלמות מן העבר, ביטול מורכבויות וחריצת דין מיידית. הם גובים מחיר אנושי כבד.

הצטרפותם יחידיו של הדינמיקה הסוערת של הרשתות החברתיות וסכנת הקיצונית של הפוליטיקה של הזהות מתבטאת בנטייה לשיח חרצודי, פשטני ודוגמטי, השולל כל פנייה מינית, אינו מבחין בין עדות בעלמא לבין עדות מגובה בראיות על פגיעה מינית ממשית, אינו מכיר בזכות להליך הוגן או להתיישנות עילה, אינו סובל מורכבות או אמביוולנטיות, ואינו מתיר התלבטות או עמדות הסוטות מן הקו השליטי. למרבה הצער כל אלה יובאו, ביחד עם מיזם #MeToo, אל תוך השיח הישראלי, והם מוצגים עכשיו כחלק מן "השיח הפמיניסטי החדש".

לסיום

אודרי לורד טבעה את השאלה הפמיניסטית האלמותית: "האם אפשר לפרק את הבית בכליו של בעל הבית?" האם נצליח לפרק את הפטריארכיה תוך שימוש בלשון, בערכים, במשפט שהיא עצמה יצרה? או שמא יש לקרוא תיגר מלא וגורף על כולם? האם נצליח לחולל שינוי עומק, או שמא אין מנוס מהנהגת מהפכה?

במאמר זה אני טוענת שהחוק למניעת הטרדה מינית הצליח להוביל שינוי שיטתי, עמוק ובר קיימא בתרבות הישראלית ובנורמות הנהוגות בה. זהו תהליך שעודנו מתרחש ומתקדם, אך השפעתו ניכרה כבר בעשרים שנותיו הראשונות. בין השאר משום שהחוק נוסח בביתיוצר פמיניסטי, ולא עוקר או מוסמס בתהליך החקיקה, וכן משום שהקרקע לחקיקתו היתה בשלה והוא התקבל בהתלהבות על ידי ציבור נשי ההולך וגדל. אכיפת החוק עודנה חלקית, לוקה בכשלים רבים ומצריכה עבודה, אך המהלך הצליח במידה רבה. במילותיה של אודרי לורד: אף על פי שחקיקה היא כלי של השיטה, החוק למניעת הטרדה מינית, שעוצב מחומר פמיניסטי, חד דיו כדי ליצר סדקים במבנה הפטריארכלי. לכן אין צורך להשליך כלי זה מאחורי גונו. כששינוי עומק מצליח, גם אם לאט ולא באופן מושלם, מתבקש לדבוק בו ולא להמירו במהפכה. זאת משום שמהפכה טובעת קורבנות כבדים מכל הצדדים, ואין לדעת לאן תוביל. יש שהיא מכילה יסודות החותרים תחת עצמה ומסכנים גם אותה.

החוק למניעת הטרדה מינית הגדיר שורה של התנהגויות מגדירות לא מכבדות שזה עשרים שנה הן אסורות בישראל על פי חוק. חלק ממטרותו הרחבה היתה לעודד שינוי תרבותי עמוק, ברוח כבוד אדם וחוה, שימנע גם התנהגויות סקסיסטיות קלות יותר. שינוי כזה מתרחש "בצל החוק". עכשיו, כשחלק מן הציבור הישראלי הפנים, לפחות במידת מה, חלק מהוראות החוק, בהחלט יש מקום לקדם ביתר שאת גם את השינויים בצל החוק: אלה שהחוק אינו מגדיר מפורשות, אלא מעודד בכוח הערכים והרוח שהוא משקף. במסגרת זו בהחלט יש מקום להבהיר מה מקובל ומה אינו מקובל ביחסי לקודמלצרית, למשל, גם מעבר להטרדות מיניות אסורות על פי חוק. יש מקום להבהיר כיצד יכול אדם להתנצל על הטרדה מינית ובאילו נסיבות תתקבל התנצלותו, בין שמלכתחילה עבר על החוק ובין שלא. יש מקום גם לשקול כיצד להתייחס לעדויות על התנהגויות לא ראויות מן העבר הרחוק, שאי אפשר לחקור אותן. כל אלה סוגיות ראויות ובעלות ערך, שאין להקל בהן ראש. הדיונים בהן צריכים להתנהל בשיח פתוח ומאפשר, ללא סחרור, "ערפית ראשים" או קריאת תיגר גורפת על כל מה שפותח עד כה.

החברה הישראלית איננה חברה פוריטנית, ומעולם לא שלטה בה סלידה ממנינות חופשית. הקיצוניות הדוגמטית בשיח נגד הטרדה מינית, המתעלמת מזכויות אדם (נילונים ונאשמים) וגולשת לפוריטניות מינית, אינה נחוצה ואינה הולמת את תנאי הארץ ותושביה. כפי שהראיתי היא ניזונה מפסיקה שגויה של בית הדין הארצי לעבודה, מתהליכי הדתה והדרת נשים, מאימוץ גורף של פוליטיקה של הזהות ומתיקוי לא ביקורתי של תהליכים העוברים על החברה האמריקאית. היא נתפסת על ידי רבים ורבות בארץ כטרור כוחני; כגילוי נוסף של העדריות הדורסנית המתבטאת בכל תחומי החיים בעת הזאת; כנסיון של פמיניסטיות צעירות להצדיק את זכות קיומן על ידי הקצנה חסרת מידה או גבולות לעומות קודמותיהן. היא מחזקת את זכות קיומן על ידי הקצנה חסרת מידה או גבולות לעומות שחשדו בו אך כמעט הסכינו עמו. היא עלולה לגרור תגובת נגד רחבת היקף, לא רק של גברים שמעולם לא השלימו עם השינוי, אלא גם של נשים וגברים שחשים שהמטוטלת נעה רחוק מדי. האם יש מקום ל"רענון" ו"חידוש" השיח הפמיניסטי על ידי הדור הצעיר? ודאי וְדאי. ללא התפתחות כזאת אין לשינוי חברתי תוחלת. אבל ראוי ש"שיח חדש" לא "ישרוף את המועדון" על כל תכולתו כדי להוכיח את חדשנותו, אלא יבחן לעומק באופן אחראי אילו ערכים, זכויות ודפוסי פעולה הוכיחו את עצמם ואפשר לאמצם ולהבנות מהם.